

Szende Aladár
(Pécsdevecser, 1914. június 12 – Törökbálint, 2003. október 3.)

1. Fordulatos és sikeres életének 90. évében hagyott itt bennünket. Ebből az utolsó ötvenben voltunk egymás iránt barátsággal.

Életrajzának fordulatairól saját maga is beszámolt; ennek az átélt érdekes és hosszú időszaknak a titka valószínűleg abban rejlik, hogy alázatosan és szívélyesen szolgálta azokat az ügyeket, amelyekben hitt, amelyeket elfogadott. Profitált a történelem pozitív hozamából, ha kellett, ha lehetett, de nem hagyta magát megzavarni a negatívumoktól.

Megérdemelné, hogy holta után megjelenjen az ő zöld füzeté is a „Magyar nyelvész pályaképek és önvallomások” sorozatban. A sorozat 45. száma neki

volt fenntartva, de az elkészült anyagot, azon belül egy videós interjú szövegét, Szende Aladár – szerénységből – mégsem kívánta életében megjelentetni. Ebben a füzetben helyet kaphatna teljes bibliográfiája, amely sikeres életpályáját dokumentálná.

Mivel Szende Aladár a Magyar Nyelvőr segédszerkesztője volt hosszú időn át (1956 és 1993 között), s ebben – bármilyen furcsa, hogy fél nemzedéknyivel idősebb létére – az utódom lett, itt kezdem a közelképet.

Szende Aladár ugyanis egy személyben nyelvész, nyelvművelő, nyelvi ismeretterjesztő, a magyar nyelvnek magyarországi és külföldi magyarok számára történő oktatásának szakembere, a neveléstudomány művelője, folklorista, interdiszciplináris stilisztika-szakértő is volt; ezért feltehetően több helyen emlékeznek meg róla. Úgy gondolom, hogy mindezekből az írásokból együttesen fog kikerekedni az összkép: az, hogy életének csaknem egy évszázada alatt jelentős nyomot hagyott maga után a magyar nyelv, kultúra és nevelés történetében. (Ehhez hozzátartozik, hogy rendkívül művelt, derűs és kedves ember volt, közmondásos szerénysége és fegyelmezettsége mellett.)

2. Szende Aladár élettörténete nagyon érdekes; bibliográfiája is bámulatosan gazdag. Mindkettő megtalálható – töredékesen több helyütt; remélhetőleg együttesen hamarosan rendelkezésre áll a mégiscsak megjelenő zöld füzetben.

Én mindebből csak néhány csomópontot szeretnék kiemelni: a kollega, barát és a békés „harcostárs” tanúságával.

Ezek közül az első még abból a korból származik, amikor személyesen még nem találkoztunk: a „Süss föl nap” (1943) című közkedvelt népköltési-gyűjteménynek volt nevezetes szerzője-szerkesztője.

A számomra még mindig személyesen ismeretlen szerző egyetemi doktori értekezése: „A XVI. század nyelvszemlélete” (1938) csak az egyetemen került a kezembe. Ettől kezdve tekintetem a két világháború közötti korszak magyarországi nyelvészei közé is tartozónak. Szerénységére jellemző, hogy egyetlen egyszer sem említette, hogy a nyelvészetet Gombocz Zoltántól, Németh Gyulától Pais Dezsőtől és Zsirai Mikóstól, az irodalomtörténetet pedig Horváth Jánostól és Keresztury Dezsőtől tanulta az Eötvös Collégiumban és a Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán. (Kollegista barátság fűzte Lőrincze Lajoshoz, aki úgy bízott minden területen Szende Aladárban, mint csalhatatlan testvérében.)

3. Lőrincze Lajos 1954-ben lett a Magyar Nyelvőr szerkesztője. Akkor a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetének igazgató-helyettese volt, a magyarországi magyar nyelvművelésnek pedig tényleges irányítója, az MTA Nyelvművelő Bizottságának titkáraként. A folyóiratot előzőleg Beke Ödön finnugor nyelvészprofesszor vezette, aki – néhány munkatársával együtt – még Simonyi Zsigmond köréhez számított. (A folyóiratot a második világháború alatt betiltották, majd 1945 után újraéledt, de több ok miatt sem kapcsolódott korának nyelvész közvéleményéhez; ezen a helyzeten próbált változtatni az az akadémiai döntés, amelyik a folyóiratot az MTA Nyelvművelő Bizottságához rendelte, s így Lőrincze Lajos lett annak felelős szerkesztője.) Én akkoriban kerültem az Intézet Magyar

Osztályára, amelyik a folyóirat háttérét alkotta (Deme László és Tompa József irányításával); ilyen módon lettem két évig a folyóirat segédszerkesztője (amitől azért váltam meg, mert olyan érdekes feladatot jelentett, amely teljesen elvont volna a kutatómunkától, amit végül is magam választottam).

A „régí” és az „új” közötti szükséges reformokat még nekem kellett megkezdenem (természetesen a Lőrincze Lajos és Kodály Zoltán által vezetett szerkesztőbizottság irányításával); ezeket Szende Aladár folytatta, stabilizálta és évtizedeken át folyamatosan továbbfejlesztette. A „Nyelv és iskola” rovat bevezetésével a magyartanárok számára is különlegesen hasznossá tette a Nyelvőrt. Kialakította azt (az azóta is sikeresen működő) profilt, melynek keretében a Magyar Nyelvőr az élő (mai) magyar nyelv kutatásának központi orgánumává vált. (A gyakorlati nyelv-művelésnek pedig az Édes Anyanyelvünk lett a saját periodikája.)

Itt jegyzem meg, hogy Szende Aladár megbecsült tagja volt a budapesti Apáczai Csere János Pedagógiai Főiskola kiváló Magyar Nyelvi Tanszékének (1953–1955), amely tudománytörténeti szempontból az Eötvös Loránd Tudományegyetem Mai Magyar Nyelv Tanszéke elődjének tekinthető.

Abban az időben Szende Aladár még további két helyen dolgozott közmegelegedésre: az MTA Nyelvtudományi Intézetének Nagyszótári Osztályán és a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat budapesti szervezetében.

4. 1962-től nyugalomba vonulásáig (1977-ig) az Országos Pedagógiai Intézet munkatársaként dolgozott (főiskolai tanári beosztásban). Ezen a munkahelyén voltaképpen kialakította és megszilárdította a magyar nyelv és irodalom iskolai tantárgyán belül a nyelvi részt. Tantervek írójaként, bírálójaként és szerkesztőjeként, tankönyvsorozatok írójaként, a magyartanárok továbbképzésének koncipiálójaként és legalázatosabb munkásaként, az iskolai anyanyelvi neveléssel (és egyúttal a nyelv-műveléssel) összefüggő témakör ismeretterjesztőjeként, mindenféle állami, egyesületi továbbképzés, számtalan bizottság aktív és megbízható tagjaként, tudományos konferenciák közkedvelt előadójaként működött. Számomra rejtélyes volt, hogyan tudta mindezt elvégezni pontosan, halkán, mosolyogva (néha egy kis iróniával).

A bibliográfiájából kiderül, hogy Szende Aladár – aki ezt megelőzően és ezt követően is alkotott – ebben a másfél évtizedben annyit tett a magyarországi magyar anyanyelvi oktatás ügyében, mint a XX. században öelötte senki más.

Műveit egyedül és szerzőtársakkal írta. Társai közül feltétlenül megemlítendő Takács Etel, akivel a programozott oktatásban és egyéb témákban dolgozott együtt, valamint Fajcsék Magda, akivel a „Miről vallanak a magyar szavak?” című könyvét írta.

Szende Aladár tantárgygondozó munkájáról voltaképpen egy disszertációt lehetne írni. Nagymértékű egyszerűsítéssel a következő jellegzetességekre hívom fel a figyelmet. Igyekezett – minden hűhó nélkül – lépést tartani a nyelvészet többségi felfogásával, folyamatosan számolt annak iskolai következményeivel. Nyilvánvalóvá vált számára, hogy a szöveg szintje: a stilisztika és a retorika ugyanúgy része az átadandó iskolai műveltségnek, mint a mondat és annak részei, alkotóelemei. Tisztában volt azzal, hogy a tanterv csak vezérszólam, de nem kelthető életre jó tanári és tanulói segédkönyvek, gyakorlófüzetek és továbbképzési útmutatók

nélkül. S talán a szakma történetében először vonta le a következtetést: a magyarországi iskolák és tanulók többsége a középfokú szakmai képzés mellett foglalkozik anyanyelvével.

5. Ennek a szakasznak van egy belső intermezzója, amely önmagában is tudománytörténeti fontosságú: az akadémiai reformmunkálatok anyanyelvi vonalának szakmai irányítása.

Az oktatással foglalkozó (váltakozó nevű) minisztérium felkérésére a Magyar Tudományos Akadémia 1973-ban létrehozott egy Elnökségi Közoktatási Bizottságot. Ennek az volt a feladata, hogy összeállítsa a (XX.) század végére szükséges iskolai műveltség szerkezetét és annak tartalmát. Az EKB a műveltséget hét területre osztotta fel: az első lett a nyelvi és kommunikációs műveltség, ezen belül is legelső helyen az anyanyelvi nevelés/műveltség szerepelt. Ezen (rész)terület alapvető fontosságát minden egyes szakma elismerte. A koncepciót erre egy munkabizottság dolgozta ki, amelynek Bencédy József volt az elnöke, én működtem társelnökként, de a munka motorja Szende Aladár, a munkabizottság titkára volt. Ezzel kapcsolatban születtek – máig megkerülhetetlen – dokumentumok és tanulmányok, tanulmánykötetek; ezek feldolgozása, felsorolása is feladata volna a tudomány történetnek. (A műveletekben részt vett Hernádi Sándor, Takács Etel, Temesi Mihály és az (akkor még tényleg fiatal) Fiatal Nyelvészek Munkaközössége.) Az anyanyelvi oktatás távlati fejlesztése című összefoglaló tanulmány (amelyet együttesen írtunk) több helyen is megjelent (magyar és francia nyelven). Ebben voltaképpen – sok kiváló nyelvész, pedagógus és más szakmák művelőinek írásaira építve – elkészült a magyar anyanyelvi nevelésnek egy „hosszanti modellje”, amely három évestől tizennyolc éves korig összeállította – s olvasható szerkezetben felmutatta – nemcsak az elsajátítandó elméleti tudást, hanem az eszköztudást is.

A közös koncepció után kétféle irányban folytatódtak a további kutatások. Szende Aladár az egyetemeket összefogó – fontolva haladó – csoporton belül végzett jelentős kutató-fejlesztő munkát, de mindvégig fenntartotta a baráti és kollegiális kapcsolatot a radikálisabb reformistákkal.

6. A hetvenes években kezdődött a Szende Aladár kimeríthetetlen energiái számára is nagy kihívást jelentő új szakmai feladat: a határon kívüli (elsősorban a „nyugati”) magyarság nyelvi gondozása. Az – akkori – Magyarok Világszövetségével kapcsolatban álló Anyanyelvi Konferencia Pedagógiai Bizottságának vezetőjeként, majd a Nyelvünk és Kultúránk című periodika szerkesztőbizottságának tagjaként Szende Aladár kiemelkedő szerepet töltött be a tankönyvek és segédkönyvek írásában, az egész akciósorozat módszertani megalapozásában és a határon kívüli magyarral foglalkozó pedagógusok kiképzésében és továbbképzésében. Ennek során látogatott el az Amerikai Egyesült Államokba is, ahol nagyon jó emléket hagyott maga után. Az Anyanyelvi Konferencia Védnöksége (ma új nevén: a Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társasága) elnökének, Lőrincze Lajosnak és Szende Aladárnak mindenki barátja lett Amerikában, mivel ők – ha jól emlékszem – nem voltak hajlandók semmiféle sűgás alapján diszkriminálni a magyarokat

(vagyis azokat a magyar identitású személyeket, akik óhazájuk nyelvének megerősítésére vagy megtanulására törekedtek).

Szende Aladár tevékenységének ezt a szelvényét is érdemes volna diplomadolgozatok formájában kutatni. Ennek során kiderülhet, hogy a magyarországi és a határon kívüli magyartanításban melyek az állandó elemek, melyek az egyetemes szempontok.

7. S ezek után a naiv olvasóban felmerül a kérdés, hogy milyen elismerést kapott Szende Aladár ezért a rendkívüli kiterjedt és értékes életművéért. (A nem naiv olvasó ugyanis tudja, hogy Szende Aladár a közelében sem járt soha olyan grémiumoknak, ahol az elismeréseket osztják.)

1982-ben megkapta a pedagógusok Kossuth-díját, az Apáczai Csere János díjat; úgy tudom, hogy erre volt legbüszkébb.

Egyetemi doktorátusa után mintegy fél évszázaddal később (1985-ben) a Tudományos Minősítő Bizottság Nyelvészeti Szakbizottságának felkérésére (és barátainak unszolására) nyújtotta be Az anyanyelvi műveltség kibontakoztatása a középiskolában című autoreferátumát, amelynek alapján – „tézises védés” formájában – megkapta a „nyelvtudomány kandidátusa” címet.

A fordulat után (1994-ben) kapta meg Köztársasági Érdemrend kiskeresztjét.

2003 őszén a Magyar Alkalmazott Nyelvészek és Nyelvtanárok Egyesülete arra az elhatározásra jutott, hogy következő kongresszusán (2004 húsvéti szünetében, Nyíregyházán) az Egyesület első tiszteleti tagjává választja Szende Aladár választmányi tagunkat. Megkérdeztük Szende Aladár családját, hogy át tudja-e majd venni személyesen a tiszteleti tagsági oklevelet. Azt üzenete vissza a már akkor nagybeteg Szende Aladár, hogy mindenképpen személyesen szeretné azt átvenni. Ez azonban most már posztumusz aktus lesz, egyike annak a sok-sok elmaradt gesztusnak és aktusnak, amellyel tartozunk neki.

8. Szende Aladár valahol azt írja, hogy szerencsés volt, mert az iskolában Szinnyei József magyar nyelvtankönyvéből tanult (egyébként elismerve, hogy a nyelvi nevelés súlypontja abban az időben nem annyira a magyar nyelvtanra, hanem inkább a latinra esett). Tudjuk, hogy Szinnyeinek és még inkább Simonyinak kiváló tankönyvei – csekély módosításokkal – csaknem fél évszázadig voltak forgalomban. Szende Aladár ugyanannyi idő alatt – folyamatosan alkalmazkodva a társadalom, az iskola és a tudomány fejlődéséhez – az anyanyelv oktatásában hozzájuk és Nagy J. Bélához mérhető, talán őket meg is haladó alkotónak számít a XX. század viharos kontextusában.

Szende Aladár közvetlen (vagy tananyagai révén közvetett) tanítványainak száma százezres nagyságrendű. Közülük itt csak kettőt említek név szerint is (két nyelvész gyermekét): Szende Tamás általánosnyelvész-professzort és Szende Virág tanárnőt, a magyarnak mint idegen nyelvnek az oktatóját és kutatóját.

Valamilyen módon azonban mindnyájan több szakterületen is egy kicsit a szeretett „Ali bácsi” tanítványai vagyunk.